

STANISŁAW LITAK

STATYSTYKA INNOWIERCÓW NA LITWIE
Z XVIII WIEKU

Wielkie Księstwo Litewskie stanowiło w okresie przedrozbiorowym a także i później teren, gdzie krzyżowały się różne narodowości i wyznania. Skład narodowościowy i wyznaniowy ludności Wielkiego Księstwa Litewskiego nie jest jednak dokładnie znany. Szczególnie trudne są do uchwycenia małe i rozproszone grupy narodowościowe i wyznaniowe. Do nich należą występujący głównie w miastach Żydzi, jak też nieliczni już w drugiej połowie XVIII w. prawosławni, a zwłaszcza ludność protestancka — luteranie i kalwińscy, a ponadto karaimowie, wyznający islam Tatarzy oraz różne sekty prawosławne¹.

Na złożoność stosunków wyznaniowych w diecezji wileńskiej w XVIII w. zwracają uwagę biskupi wileńscy w relacjach o stanie teje diecezji do Rzymu oraz na synodach. Szczególnie zaś interesujące są wypowiedzi bpa Michała Jana Zienkowicza, który w latach 1733, 1741, 1746, 1749, 1754 i 1759 wysłał do Stolicy Apostolskiej aż 6 relacji². Sprawą innowierców i Żydów zajmował się również synod wileński tegoż biskupa z 1744 roku. W jego dekretach czytamy, że „przewrotność heretycka”, która przedostała się z krajów ościennych jest tolerowana w Królestwie Polskim a także w diecezji wileńskiej. Aby jednak tolerancja ta nie przyniosła szkody religii katolickiej, synod nakazuje dziekanom, plebanom i innym kompetentnym osobom nie pozwalać na reparację zborów protestanckich, na nauczanie przez innowierców chłopców i dziewcząt katolickich oraz na ich występowanie w charakterze rodziców chrzestnych dzieci katolików. Aby zaś predykanci protestanccy nie byli brani za duchownych katolickich, winni się odróżniać od nich strojem przepisany w dekretach synodów biskupów Aleksandra Sapiehy i Aleksandra Kotowicza, poprzedników bpa Zienkowicza. Mieli więc obowiązkowo, pod groźbą kary, nosić na wzór pruski krótsze sutanny (*vestes breviores*) oraz podwójnie szerokie koloratki (*collaria in duplo longiora*). Synod uznał też za nieważne i nie-

¹ Ogólne rozmieszczenie wyznań w Rzeczypospolitej zob.: S. Litak. *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 r. Mapy*. Lublin 1979 mapa 10 i 10a. Por. I. Gieysztorowa. *Ludność W: Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945*. T. 1. Warszawa 1981 s. 440-441. J. Ochmański (*Historia Litwy*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1982) sprawę tę pomija.

² Relacje diecezji wileńskiej wydał P. Rabikauskas. *Relationes status Dioecesis in Magno Ducatu Lituaniae*. 1. *Dioecesis Vilmensis et Samogitiae*. Romae 1971 s. 112-199.

były wszelkie umowy w małżeństwach mieszanych katolicko-protestanckich, odnoszące się do wychowania potomstwa w duchu innowierczym. W osobnym zaś rozdziale o Żydach synod występuje zwłaszcza przeciw wysługiwaniu się im katolików oraz przeciw utrzymywaniu z nimi jakichkolwiek kontaktów towarzyskich³.

W dekretach synodu Zienkowicza nie ma jednak nic na temat liczby innowierców i Żydów w diecezji wileńskiej. Niewiele na ten temat znajdujemy także w relacjach tego biskupa. W pierwszej z nich, z 1733 r., Zienkowicz zwraca uwagę na mnóstwo dysunitów, luteran i kalwinistów oraz Żydów i Tatarów, którzy mają w diecezji wileńskiej własne świątynie i zgodnie z prawem Rzeczypospolitej mogą swobodnie odprawiać swoje nabożeństwa, choć nie wolno im budować nowych świątyń⁴. To samo powtarza w 1741 roku⁵. Bardzo charakterystyczna jest wzmianka w relacji z 1749 roku. Biskup stwierdza, że mimo iż Wilno jest miastem wielowyznaniowym, gdyż znajdują się w nim luteranie, kalwiniści, dysunicy, Tatarzy (*Scythae*) i — szczególnie — Żydzi, to jednak religia katolicka rozwija się tu od czasów Jagiełły i Witolda wspaniale. Innowiercy zaś mają swoje świątynie zagwarantowane przysięgą samego króla w *Pacta conventa*. Tak więc zarówno Tatarzy, jak i Żydzi posiadają swoje meczety i synagogi. Ona zaś może przeszkodzić tylko w budowie i reparacji okazalszych i wspanialszych⁶.

W relacji z 1749 r. bp Zienkowicz, powtarzając w zasadzie dane na temat innowierców w swojej diecezji z poprzednich relacji, zwraca szczególną uwagę na wielką liczbę prawosławnych (*Nonunitii*) i Żydów występujących w miastach i miasteczkach (*in urbibus, oppidis*). Podkreśla też, że trwa walka zwłaszcza przeciw wolności nabożeństw wszystkich religii. I pisząc o sobie stwierdza, że przeciwstawia się jak może budowie nowych i odbudowie upadłych świątyń innowierczych, ale kto może przeszkodzić innowiercom w tworzeniu oratoriów w domach prywatnych? Dawniej zaś wprowadzonego zwyczaju używania dzwonów przez „heretyków” nie może znieść. Ale tam, gdzie nie został on wprowadzony, jak w przypadku luteran i kalwinistów w Wilnie, nie zezwala na ich używanie⁷.

³ „Synodus dioeciesana Vilmensis ab [...] Michaele Joanne Zienkowicz [...] episcopo Vilmensi in Ecclesia Cathedrali sua, anno Domini MDCCXLIV diebus 10, 11, 12 M. Februarii celebrata” s. 3-5. Na s. 37-152 — wykaz parafii i należących do nich miejscowości według dekanatów oraz na s. 171-194 Status ecclesiarum Dioecesis Vilmensis.

⁴ *Relationes* s. 124, bp Zienkowicz stwierdza: „[...] ideoque Disunitorum, Lutheranorum, Calvinistarum, quorum etiam intra limites [Dioecesis Vilmensis] magna reperitur copia; maior Iudaeorum, Tartarorum, qui omnes, permitente Republica, habent etiam sua phana, synagogas, moscheas, et in eis liberum suarum sectarum exercitium lege patriae concessum, licet novas erigere prohibentur [...]”. Budowy świątyń po raz pierwszy zakazano dysydentom w 1717 r.: S. Kutrzeba. *Historia ustroju Polski w zarysie*. Warszawa 1949 s. 295.

⁵ *Relationes* s. 144.

⁶ Tamże s. 175: „[...] Quod attinet haereticos, quamvis ipsa civitas permixta sit Luteranis, Calvinistis, Disunitis, tum Scythis, et maxime Iudaeis, fides tamen catholica a temporibus Vladislai Iagiellonis e duce Lithuaniae regis Poloniae et Alexandri Vitoldi fratris eius, semper culta et amplior extitit, cum et frequens sit in populo sacramentorum usus, et devotio per ecclesias ordinatissime instituta in dies proficiat. Haeretici, ipso Rege (per pacta conventa super puncto: pacem cum haereticis tenebo circa coronationem) iurante, habent sua fana. Iam vero Scythae et Iudaei, permittente Republica, moscheas, synagogas, quae a me aliter, nisi in amplioribus et elegantioribus, tum reparationibus, impediri non possunt. [...]”. Por. *Volumina Legum*. T. 6. Petersburg 1860 s. 302.

⁷ *Relationes* s. 197.

Najbardziej konkretne dane dotyczące innowierców w diecezji wileńskiej podaje Zienkowicz w relacji z 1746 r., wysłanej do Rzymu w dwa lata po odbyciu wspomnianego synodu z 1744 r., o którym biskup w relacji tej wspomina. Jest rzeczą znamioną, że mimo odbytego niedawno synodu, czyli nawiązania bezpośredniego kontaktu z duchowieństwem całej diecezji, oraz mimo szczegółowego określenia granic każdej parafii w aktach tego synodu, biskup w gruncie rzeczy jest słabo zorientowany w statystyce wyznaniowej swej olbrzymiej (226 000 km²) diecezji. Powtarzając zamieszczone w poprzednich relacjach ogólne sformułowania na temat innowierców dodaje, że luteranie mają w diecezji wileńskiej 4 świątynie (*phana*), kalwiniści — 9, Żydzi — około 50 (*synagogae*) a Tatarzy — 20 (*moscheae*)⁸. W relacji prawie całkowicie brak jakiegokolwiek wskazówki co do lokalizacji wymienionych świątyń. Na podstawie teźże relacji wiadomo tylko, że w samym Wilnie była 1 cerkiew prawosławna, 1 zbor luteranski oraz poza murami — 1 zbor kalwiński. Dalej zaś za miastem, nad Wilią, znajdował się meczet tatarski⁹.

Już na pierwszy rzut oka można stwierdzić, że są to liczby bardzo niekompletne. Prawie zupełnie (z wyjątkiem Wilna) została pominięta, tak podkreślana w innych relacjach tegoż biskupa, występująca w diecezji wileńskiej poważna mniejszość prawosławna¹⁰. Co do zborów protestanckich, przyjmuje się głównie za H. Merczyngiem, że „na Litwie” było ich w 1768 r. 40, „w tym 2 luteranski”¹¹. Gmin żydowskich było również znacznie więcej niż podaje relacja¹². Trudno dokładnie powiedzieć, ile było meczetów tatarskich. Około 1772 r. można się ich doliczyć 15 w diecezji wileńskiej i 5 dalszych w diecezji łuckiej, na Podlasiu, Wołyniu i w województwie braćławskim¹³. Jest jednak charakterystyczne, że zarówno biskup, jak i duchowieństwo zgromadzone na synodzie świadome było praw Rzeczypospolitej odnoszących się do tolerancji religijnej i praw tych przestrzegało. Prawdopodobnie wynikało to z bardziej zakorzenionej na Litwie idei tolerancji wyznaniowej¹⁴.

Bardziej konkretne i obszerniejsze informacje o innowiercach diecezji wileńskiej zawdzięczamy bpowi. Ignacemu Jakubowi Massalskiemu. Massalski, wybitny przedstawiciel polskiego oświecenia, fizjokrata, stosował, podobnie jak biskup płocki a następnie prymas Michał Jerzy Poniatowski, bardziej nowoczesne, typowe dla oświecenia metody rządzenia diecezją¹⁵. Poprzez wizytacje, spisy parafii i kościołów, związanych z nimi dochodów i obciążeń oraz poprzez statystykę ludności dążył on do dokładniejszego rozeznania się w stosunkach panujących w diecezji.

⁸ Tamże s. 161.

⁹ Tamże s. 153.

¹⁰ L. Bieńkowski. *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*. W: *Kościół w Polsce*. T. 2: *Wiek XVI-XVIII*. Pod red. J. Kłoczowskiego. Kraków 1970 s. 859 oraz Litak. *Struktura*, mapa 10.

¹¹ W. Gastpary. *Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII wieku do pierwszej wojny światowej*. Warszawa 1977 s. 59. Por. H. Merczyng. *Zbory i senatorowie protestancy w dawnej Polsce*. Warszawa 1905 s. 140 i mapa.

¹² R. Mahler. *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb*. *Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna Żydów w Koronie w XVIII wieku*. PDP 1: 1967. s. 131-180.

¹³ Litak. *Struktura*, mapa 10.

¹⁴ Por. M. Kosman. *Protestanci i kontrreformacja. Z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978 s. 27-28.

¹⁵ J. Wysocki. *Dzieje Kościoła w Rzeczypospolitej w okresie stanisławowskim*. W: *Historia Kościoła w Polsce*. T. 2 cz. 1. Poznań-Warszawa 1979 s. 62.

Jak dotychczas odnaleziono tylko jedną relację Massalskiego do Rzymu z datą 27 marca 1767 roku¹⁶. Na temat innowierców jest w niej mało, bo tylko jedno zdanie, które jednak odzwierciedla zaostrożającą się od 1764 r. sytuację w Polsce na tle próby narzucenia Rzeczypospolitej przez państwa ościenne, a zwłaszcza przez Rosję, równouprawnienia dysydentów w warunkach niespotykanego nacisku politycznego carowej Katarzyny II¹⁷. Zdanie to jest również odbiciem osobistego zaangażowania się Massalskiego przeciw dysydentom na sejmie 1766 roku¹⁸. Mianowicie biskup stwierdza: „quod dissidentes in religione tumultus ciunt, heterodoxorum regum suffulti praesidio, ultimamque religioni et Regno cladem minantur”¹⁹. Zdanie to zostało zauważone w Rzymie. Rozpatrująca relację Kongregacja Soboru zachęciła biskupa w swej odpowiedzi z 12 sierpnia 1767 r. do oporu przeciw „heretykom”²⁰.

W latach 1773-1774 bp Massalski wysłał do Nuncjatury w Warszawie, jak można przypuszczać w związku z tzw. ankietą nuncjusza G. Garampiego, kilka różnych spisów parafii i ludności diecezji wileńskiej²¹. Pierwszym z nich był „Summariusz” innowierców tej diecezji datowany na 18 kwietnia 1773 r., ale sporządzony według stanu z 1768 roku. Z tytułu „Summariusza” wynika, że w 1768 r., niewątpliwie w związku z kontrolerską sprawą równouprawnienia dysydentów, a być może i ze wspomnianą zachętą Kongregacji, w odpowiedzi na relację Massalski przeprowadził bliżej nie określoną, prawdopodobnie przy okazji wizytacji parafii²², „lustrację” innowierców swej diecezji. Ostatecznym jej rezultatem jest wspomniany „Summariusz”, będący statystyką innowierców diecezji wileńskiej, sporządzoną według dekanatów w formie tabeli. Znajduje się on w tomie 143 Akt Nuncjatury Warszawskiej w Archiwum Watykańskim. Zamieszczony został na obydwu stronach karty 5 tego tomu. Na stronie 5 znajduje się 16 dekanatów (w następującej kolejności: Wilno, Pobojsk, Oszmiana, Świr, Lida, Raduń, Wilkomierz, Kupiszki, Brasław, Troki, Siemno, Grodno, Kowno, Olwita, Nowogródek i Słonim) i podsu-

¹⁶ B. Kumor (*Ze statystyki ludności na Litwie w II połowie XVIII w.* PDP 8: 1975 s. 62) pisze o relacji z 1768 i 1774 r., co jest nieporozumieniem. W pierwszym wypadku może chodzić tylko o relację z 1767 r., w drugim zaś o spis kościołów, beneficjów, duchowieństwa i ludności diecezji wileńskiej z 1774 r., sporządzony najprawdopodobniej na zlecenie nuncjusza G. Garampiego, dla którego wykonano podobne spisy dotyczące zakonów głównie w latach 1773-1774. Por. L. Bieńkowski. *Ankieta zakonna Garampiego z 1773 roku*. W: *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*. Red. L. Bieńkowski, J. Kłoczowski, Z. Sułowski. Lublin 1972 s. 115-160.

¹⁷ Gastpary, jw. s. 34-57. Por. T. Korzon. *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794)*. Wyd. 2. T. 1. Kraków-Warszawa 1897 s. 166; W. Konopczyński. *Polscy pisarze polityczni XVIII wieku (Do sejmu czteroletniego)*. Warszawa 1966 s. 243-246, 255; J. Michalski. *Sprawa dysydenta a zagadnienia gospodarcze w opinii publicznej w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta*. PHis 40: 1949 (wyd. 1950) s. 156-157 oraz tenże. *Problematyka aliansu polsko-rosyjskiego w czasach Stanisława Augusta. Lata 1764-1766*. Tamże 75: 1984 z. 4 s. 695, 701, 704, 708, 711-717.

¹⁸ Gastpary, jw. s. 37.

¹⁹ *Relationes* s. 210-211.

²⁰ Tamże s. 213.

²¹ Archiwum Watykańskie. Akta Nuncjatury Warszawskiej t. 136 k. 213, t. 143 k. 5-19v. Ich omówienie, z wyjątkiem publikowanego tu „Summariusza”, w: S. Litak. *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku*. Lublin 1980 s. 63-64. Są to spisy znajdujące się w aktach nuncjatury G. Garampiego.

²² Wiadomo, że Massalski przeprowadził dokładną wizytację diecezji, choć nie wiadomo, czy również w 1768 r. Por. J. Kurczewski. *Biskupstwo wileńskie*. Wilno 1912 s. 57 oraz I. Szybiak. *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973 s. 9.

mowanie danych liczbowych tejże strony, a na stronie 5v występują liczby z przeniesienia podsumowania strony 5, 10 dalszych dekanatów (w kolejności: Połock, Różana, Wołkowysk, Witebsk, Orsza, Mińsk, Radoszkowice, Bobrujsk, Augustów i Knyszyn) oraz podsumowanie całości. Tabele tę w prawie nie zmienionej formie podajemy niżej. Dodana w niej została tylko liczba porządkowa dekanatów, której brak w oryginale. Zmodyfikowano również występujące w tabeli uwagi dotyczące „zakordonowej”, czyli zajętej przez Rosję w czasie pierwszego rozbioru części diecezji. Dodano rubrykę „Dekanat” i „Razem” oraz unowocześniono zapis dekanatów.

Suommariusz dyzunitów, dyssydentów utriusque confessionis, karaimów, bohomołów i filipowców w diecezji wileńskiej znajdujących się w roku 1768 lustrowanych, oprócz parafii za kordonem rosyjskim pozostałych, spisany 1773 roku, 18 kwietnia.

Lp.	Dekanat	Razem	Dysydenci	Dysydenci		Tatarowie	Karaimowie	Bohomoły	Filipowcy
				kalwini	Lutry				
1	Wilno	771	71	46	191	463	—	—	—
2	Pobojsk	46	38	2	6	—	—	—	—
3	Oszmiana	138	—	26	15	97	—	—	—
4	Świr	25	—	—	17	8	—	—	—
5	Lida	34	—	7	15	12	—	—	—
6	Raduń	158	—	14	24	108	—	—	12
7	Wiłkomierz	890	9	168	116	—	597	—	—
8	Kupiszki	5405	352	3296	1721	—	9	—	27
9	Brasław ¹	250	33	—	201	16	—	—	—
10	Troki	496	15	5	8	307	115	27	19
11	Siemno	234	44	27	79	—	—	54	30
12	Grodno	458	45	98	315	—	—	—	—
13	Kowno	655	73	7	544	31	—	—	—
14	Olwita	686	—	36	313	337	—	—	—
15	Nowogródek	274	—	22	30	222	—	—	—
16	Słonim	264	—	56	91	102	—	—	15
17	Połock ¹	34	28	—	—	6	—	—	—
18	Różana	96	—	36	53	7	—	—	—
19	Wołkowysk	21	—	7	14	—	—	—	—
20	Witebsk ¹	2	2	—	—	—	—	—	—
21	Orsza ²	—	—	—	—	—	—	—	—
22	Mińsk	279	84	49	8	138	—	—	—
23	Radoszkowice	98	—	25	8	65	—	—	—
24	Bobrujsk ¹	615	570	14	31	—	—	—	—
25	Augustów	22	—	5	17	—	—	—	—
26	Knyszyn	86	24	20	11	31	—	—	—
	Razem	12037	1388	3966	3828	1950	721	81	103

¹ Część dekanatu za kordonem.

² Cały dekanat za kordonem.

Na statystykę tę zwrócił uwagę ks. B. Kumor w opublikowanym w 1975 r. artykule na temat spisów ludności na Litwie²³. Podane jednak przez niego liczby innowierców są poza dwoma wyjątkami (karaimowie, bohomoły) niezgodne ze źródłem. Według Kumora w tabeli innowierców Massalskiego występuje 680 osób wyznania prawosławnego, 3810 kalwinistów, 5686 luteran, 1703 Tatarów, 721 karaimów, 81 bohomołów i 105 filipowców. Tymczasem tabela wykazuje: 1388 prawosławnych, 3966 kal-

²³ jw. s. 62.

winistów, 3828 luteran, 1950 Tatarów, 721 karaimów, 81 bohomolów i 103 filipowców. Różnice są więc ogromne. Błąd ks. Kumora polega na tym, że podsumowanie strony pierwszej wziął za podsumowanie całości, opuszczając tym samym 10 (a właściwie 9, bo do zakordonowego dekanatu orszańskiego brak danych) wymienionych wyżej dekanatów. Ponadto w dwóch wypadkach, mianowicie gdy idzie o luteran (zamiast 3686 — 5686) i filipowców (zamiast 103 — 105), źle odczytał niektóre cyfry. „Summariusz” nie zawiera liczb innowierców całej diecezji w jej granicach przedrozbiorowych, lecz w jej granicach po pierwszym rozbiorze. Dlatego pomija dane dla całego dekanatu orszańskiego oraz dla części dekanatów: bobrujskiego, brasławskiego, połockiego i witebskiego.

Wobec słabo zaawansowanych badań nad liczebnością i rozmieszczeniem różnowierców na Litwie w XVIII w., trudno się obecnie kompetentnie wypowiedzieć, o ile zawarte w „Summariuszu” liczby odpowiadają rzeczywistości. Na pewno nie jest to statystyka kompletna. Uderza w niej zwłaszcza niska liczba prawosławnych. Ale z drugiej strony wiadomo, że główne skupiska tej ludności znajdowały się na terenach, które w 1772 r. znalazły się wraz z Mohylewem, siedzibą jedyne go prawosławne go biskupstwa w Polsce przed pierwszym rozbiorem, po stronie rosyjskiej. Zdecydowanie za niska wydaje się również liczba starowierców, tzw. raskolników (bohomoly, filipowcy), prześladowanych ze względów religijnych Rosjan, uchodzących między innymi do Polski. Osadnictwo staroobrzędowców w Polsce przedrozbiorowej było rozproszone często na trudno dostępnych, pogranicznych terenach Inflant Polskich, Kurlandii, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Ukrainy i w związku z tym jest ono słabo zbada ne i mało znane. Trudno obecnie dokładniej określić liczbę staroobrzędowców, która ulegała też częstym zmianom w rezultacie niszczenia ich osad i uprowadzania tej ludności przez przebywające w Polsce lub przechodzące przez Rzeczpospolitą wojska carskie lub też przez organizowane specjalnie w tym celu wyprawy rosyjskie na pograniczne ziemie polskie. Zna wca problematyki staroobrzędowców polskich E. Iwaniec szacuje za T. Korzonem liczbę tej ludności „na terenach Rzeczypospolitej przed pierwszym rozbiorem [...] na około 100 000 głów”²⁴. Ile z tej okrągłej liczby było w 1768 r. na terenie diecezji wileńskiej w jej granicach po pierwszym rozbiorze, trudno powiedzieć. Nie ulega jednak wątpliwości, że było ich więcej niż podaje „Summariusz”.

Zastrzeżenia, choć już nie tak duże, można wysunąć również w odniesieniu do pozostałych grup wyznaniowych uwzględnionych w „Summariuszu”. Na przykład występujących głównie w środkowowschodniej części diecezji wileńskiej Tatarów L. Żytkowicz szacuje na około 2500 głów w 1794 roku. W przybliżeniu było ich tyle w ówczesnych guberniach: słonimskiej, obejmującej 8 powiatów (brzeski, grodzieński, kobryński, lidzki, nowogródzki, prużański, słonimski i wołkowyski) i wileńskiej, obejmującej 11 powiatów (brasławski, kowieński, oszmiański, rosieński, szawelski, teszelski, trocki, upicki, wileński, wiłkomirski i zawilejski). Główne ich skupiska występowały w powiatach nowogródzkim i trockim oraz pod Wilnem²⁵. Obydwie gubernie wykraczały poza granice diecezji

²⁴ E. Iwaniec. *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich. XVII-XX w.* Warszawa 1977 s. 50-69. Por. Korzon, jw. s. 216.

²⁵ L. Żytkowicz. *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794-1797.* Wilno 1938 s. 332. Por. S. Kryczyński. *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej.* Warszawa 1938 s. 23-41; J. Tyszkiewicz. *Tatarzy na Litwie i w Polsce.* Studia z dziejów XIII-XVIII w. Warszawa 1989 s. 277.

wileńskiej w 1772 r. i równocześnie nie obejmowały dużej części ziem białoruskich, należących niegdyś do diecezji wileńskiej. Na terenie tych guberni mieściły się jednak głównie centra osadnictwa tatarskiego, znajdujące się w przedrozbiorowych granicach diecezji wileńskiej. Dlatego też powyższą liczbę ludności tatarskiej należy odnieść głównie do obszaru dawnej diecezji wileńskiej. Gdyby więc przyjąć, że liczba Tatarów nie uległa tu większym zmianom od 1768 r., należałoby tym samym stwierdzić, że „Summariusz” zaniża ją o około 20%.

Ocena danych „Summariusza” będzie więc wymagała bardziej szczegółowych studiów, a przede wszystkim wykorzystania spisów ludnościowych z końca XVIII w.²⁶, oraz akt wizytacji parafii diecezji wileńskiej z czasów Massalskiego. Niemniej jednak już sam fakt, że „Summariusz” stanowi pierwsze znane dotychczas statystyczne ujęcie problemu innowierców w diecezji wileńskiej zasługuje na uwagę, a zawarte w nim dane liczbowe na szersze udostępnienie.

²⁶ Według spisów z 1790-1791 (R. J a s a s, L. T r u s k a. *Lietuvos Didziosios Kunigaikštystės gyventojų surasymas 1790 m.* Vilnius 1972 s. 34-35, 48-49, 56-57, 64-65) w powiatach Troki, Lida, Nowogródek i Brześć Litewski było 1791 Tatarów.